

ADAM JARYCH

Uniwersytet Warszawski

ORCID 0000-0002-6538-9956

SKARBY MONET RZYMSKICH Z OKOLIC KALISZA.
HISTORIA ODKRYĆ I PÓŹNIEJSZE LOSY

Dolina środkowej Prosny, nad którą znajduje się Kalisz, obfitowała i obfituje nadal w znaleziska monet rzymskich, zarówno w formie pojedynczych, przypadkowych odkryć, jak i z osad, cmentarzysk czy skarbów. Szczególnie interesująco, nawet na tle całego kraju, wygląda kwestia tej ostatniej kategorii znalezisk, których w samym tylko powiecie kaliskim odkrytych było już w dwóch poprzednich stuleciach pięć, choć dublowanie informacji w publikacjach naukowych i prasie sprawiło, iż w świadomości akademickiej mowa jest o siedmiu lub nawet ośmiu, takich odkryciach¹. To stosunkowo duże nagromadzenie skarbów we wschodniej Wielkopolsce z jednej strony możemy powiązać z przebiegiem szlaku tranzytowego nad Bałtyk (tzw. szlak bursztynowy), z drugiej zaś z identyfikowaniem przez dziesięciolecia Kalisza z Ptolemeuszową Calisią, a co za tym idzie ze wzmożonym zainteresowaniem badawczym tym regionem oraz stanem badań².

Niemniej jednak mimo sporego zainteresowania importami rzymskimi znajdowanymi wzdłuż Prosny, żaden z odkrytych w XIX i na początku XX w. skarbów nie znalazł się w zbiorach kaliskiego muzeum. Taki stan rzeczy związany był z kilkoma czynnikami. Pierwszym i najważniejszym, był fakt przynależności guberni kaliskiej do imperium rosyjskiego, które przez długi okres ignorowało możliwość powstania w Kaliszu placówki muzealnej, wywożąc część zabytków na Wschód do Kijowa, Petersburga czy Moskwy³.

¹ M. Gumowski, *Moneta rzymska w Polsce*, „Przegląd Archeologiczny” 1954-1956, nr 9, s. 87-149; A. Kunisz, *Katalog skarbów monet rzymskich odkrytych na ziemiach polskich*, [w:] *Materiały do prehistorii ziem polskich, epoka żelaza okres rzymski*, red. W. Hensel, Warszawa 1973; P. Kaczanowicz, U. Margos, *Tabula Imperii Romani*, M34 – Kraków, Kraków 2002. A. Dymowski, *Znaleziska monet rzymskich z terenów Polski rejestrowane w pierwszych latach XXI w. aspekty źródłoznawcze*, Zielona Góra 2011.

² B. Biliński, *Dwa świadectwa antyczne: Kalisia Ptolemeusza (Geographia II, 11, 13) i Halisii Tacyty (Germania 43,2)*, [w:] *Osiemnaście wieków Kalisza. Studia i materiały do dziejów miasta Kalisza i regionu kaliskiego*, tom 2, Kalisz 1961, s. 7-40; T. Baranowski, *Dzieje badań archeologicznych nad okresem przedrzymskim i rzymskim w dorzeczu środkowej Prosny*, „Rocznik Kaliski” 1983, t. 16, s. 41-57; J. Kolendo, *Rola studiów źródłoznawczych w badaniach nad importami rzymskimi znajdującymi się na terenie Barbacicum*, [w:] *Świat antyczny i barbarzyńcy, teksty, zabytki, refleksja nad przeszłością*, tom 2, Warszawa 1998, s. 13. Jerzy Kolendo przeanalizował wszystkie kwestie sporne na temat identyfikowania antycznej Calisii ze współczesnym Kaliszem, opowiadając się ostatecznie za inną lokalizacją tejże osady, zob. J. Kolendo, *Kalisia i Leukaristos: dwa „miasta” w Geografii Ptolemeusza i zagadnienie współrzędnych geograficznych w „Wielkiej Germanii”*, „Światowit” 2009-2010, nr 8, s. 77-87.

³R. Jakimowicz, *Zabytki przedhistoryczne z obszaru Rzeczypospolitej Polskiej w zbiorach rosyjskich*, „Wiadomości Archeologiczne” 1924, nr 9, s. 118; V. M. Potin, *Znaleziska monet na obszarze Polski*

Z drugiej strony brak lokalnego środowiska archeologicznego sprawił, iż wiele zabytków odkrywanych w tym okresie artefaktów, przekazywanych było do Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk czy nieco później do Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi. Nawet z tak okazałego w monety skarbu jak Zagórzyn (obecnie Zagorzyn, gm. Blizanów), w zbiorach Muzeum Okręgowego Ziemi Kaliskiej znajduje się tylko jedna sprzączka, wykonana z połączanego srebra. Ponadto należy nadmienić, że większość odkryć archeologicznych, z drugiej połowy XIX w. z terenów Królestwa Polskiego było rejestrowanych głównie przez Cesarską Komisję Archeologiczną z Petersburga, lub przez trzech badaczy działających w Warszawie, naczelnego bibliotekarza Biblioteki Głównej, opiekuna Gabinetu Numizmatycznego Józefa Przyborowskiego, profesora prawa i pasjonata archeologii Dmitrija J. Samokwasowa oraz pierwszego dyrektora Państwowego Muzeum Archeologicznego Romana Jakimowicza, którzy w swoich pracach kilkakrotnie wzmiankowali o znaleziskach z regionu kaliskiego⁴.

Niniejszy artykuł koncentruje się na przybliżeniu losów skarbów monet rzymskich odkrywanych w okolicach Kalisza, zamykających się w granicach obecnego powiatu kaliskiego⁵. O ile to możliwe przybliża on historię odkryć, najstarsze wzmianki prasowe oraz późniejsze losy i ich zachowany stan ilościowy. Prezentuje także rozbieżności w nazewnictwie miejscowości, w których do odkryć dochodziło. W wielu przypadkach bowiem jedna lokalizacja zapisywana była pod różnymi nazwami, co na przestrzeni lat doprowadziło do powielania licznych błędów. Ponadto zważywszy na fakt, że wszystkie skarby z powiatu kaliskiego zostały odkryte w XIX i na początku XX w., to jednym z zasadniczych celów niniejszego tekstu jest również uporządkowanie informacji, które często były rozproszone po różnych publikacjach.

SKARB Z KALISZA (1877 R.)⁶

Najwcześniejszą wzmiankę o skarbie z Kalisza zamieścił w jednym ze swoich tekstów, wspominany wyżej Przyborowski, w roku 1878. Opisując monety, które trafiły do jego zbiorów ze stanowiska z Górki Bożej, zaznaczył iż:

Wszystkich monet opatrzonych napisem *Junoni Reginae* lub *Junio Regina* jest znanych kilkadziesiąt; to też napis ten do pospolitych zaliczyć można, a monety same nawet u nas dość często bywają wykopywane. Ten sam Denar, który opisałem jako znaleziony w Górkach Bożych, mam w moim zbiorze w dobrym okazie z wykopaliska kaliskiego,

według danych archiwów leningradzkich (1859 -1889), „Wiadomości Numizmatyczne” 1967, t. 11, s. 16-17; A. Kunisz, *Katalog skarbów...* s. 47.

⁴J. Kolendo, *O kilku znaleziskach monet rzymskich w Polsce*, [w:] *Korpus znalezisk rzymskich z europejskiego Barbaricum – Polska, Suplement*, tom 2, red. J. Kolendo, A. Bursche, Warszawa 2001, s. 143-164.

⁵Odkrycie monet rzymskich z powiatu ostrowskiego dokładniej omawia S. Przybylski. (zob. S. Przybylski, *Osadnictwo kultury przeworskiej w dorzeczu górnej Baryczy i Ołoboku*, Ostrów Wielkopolski 2011). Na temat skarbów z Wtórku, zob. S. Miłek, *New Evidence for the Migration Period in the Central Prosna Basin*, [w:] *The Migration Period between the Oder and the Vistula* (2 vols), red. A. Bursche, J. Hines, A. Zapolska, Leiden, s. 592-624.

⁶M. Gumowski, *Moneta rzymska...* s. 125; A. Kunisz, *Katalog skarbów...* s. 48-49; P. Kaczanowicz, U. Margos, *Tabyla...* s. 86; M. Zastona, *Znaleziska monet rzymskich w dorzeczu Prosny*, Warszawa 2009, s. 19-21. (nieopublikowana rozprawa magisterska w zbiorach biblioteki wydziału archeologicznego UW)

gdzie w roku zeszłym, pojawił się jak wieść niesie, w towarzystwie 200 innych rzymskich denarów⁷.

Materiał i informacje przekazane ustnie przez Przyborowskiego były wykorzystane później przez dwóch badaczy, Samokwasowa oraz prezesa Towarzystwa Przyjaciół Sztuk Pięknych w Krakowie Feliksa Koperę. Pierwszy z wymienionych uczonych zanotował w swoim artykule kilka istotnych informacji na temat skarbu z Kalisza. Wykorzystując informacje przekazane mu przez Przyborowskiego oraz antykwariusza i kolekcjonera numizmatów Gustawa Soubisa-Bisiera wzmiankował, że skarb odnaleziony został w guberni kaliskiej, jednakże nie nad Prosną a nad Wartą⁸. Według jego relacji znajdować się miał on w skrzyni, z której wysypało się kilka tysięcy monet, część z nich mieli przetopić lokalni Żydzi. Cztery kwarty (litry) zostały wywiezione zaś do Warszawy. Oglądali je Bisier i Przyborowski, którzy zakupili część z nich. Monety, które nie znalazły nabywców, stopiono. Samokwasow wyliczał, iż Przyborowski miał z tego skarbu denary: Nerwy, Trajana, Hadriana, Antoninusa Piusa, Marka Aureliusza i Kommodusa oraz kobiet z rodziny cesarskiej Sabiny i Faustyny⁹.

Kopera z kolei, który dysponował zredagowanym katalogiem monet znajdujących się w posiadaniu Przyborowskiego, zaznaczył:

Kalisz, jedno z najdawniejszych miast polskich, otaczają odnogi rzeki Proсны. W roku 1877 po wylewie oberwał się brzeg Proсны pod Kaliszem i posypały się monety srebrne rzymskie, których podobno było 2.000. Żyd przywiózł z nich kilkanaście sztuk do Warszawy i te za pośrednictwem pp. Fuchsa i Bisiera dostały się w ręce pana Przyborowskiego¹⁰.

Według jego relacji w skład zbioru Przyborowskiego wchodzić miały denary: Trajana (Cohen VII, 16), Hadriana (Cohen II, 439), Faustyny Starszej (Cohen II, 72; Cohen, II, 5; Cohen II, 89 – 3 egzemplarze), Antoninusa Piusa (Cohen II, 136) i Kommodusa (Cohen III, 260; Cohen III, 222 – 2 egzemplarze)¹¹.

Za pośrednictwem tych trzech przekazów możemy prześledzić drogę, którą przebył skarb od momentu odkrycia. Jeśli informacje zamieszczone przez Samokwasowa i Koperę były sprawdzone, to monety zostały rozproszone przez lokalnego Żyda. Ludność wyznania mojżeszowego stanowiła w XIX w. 30 procent mieszkańców Kalisza. Autorzy niestety nie podają danych personalnych tej osoby, niemniej jednak musiała

⁷ J. Przyborowski, *Znaczenie napisu Junoni Reginae na monetach rzymskich*, „Dwutygodnik naukowy poświęcony archeologii, historii i lingwistyce” 1878, tom I, s. 488. Pisownia oryginalna.

⁸ D. J. Samokwasow, *Istorija ruskogo prava*, Warszawa 1884, s. 134; J. Kolendo, *Korpus...* s. 148 – 149.

⁹ D. J. Samokwasow, *Istorija...* s. 134; M. Zasłona, *Znaleziska...* s. 20; J. Kolendo, *Korpus...* s. 149. Monety miały zostać ukryte w skrzyni J. Kolendo widział w tym wypadku analogię ze skarbem z Gródkowa, który zdeponowany został w pojemniku. Sugerując, iż monety faktycznie mogły być w skrzyni (zapewne już spróchniałej), o okuciach żelaznych. Tego typu okucia i zamki skrzynek występowały dość często w materiale archeologicznym z terenów *Barbaricum*.

¹⁰ F. Kopera, *Materiały do inwentaryzacji zabytków sztuki i kultury w Polsce (ciąg dalszy)*, „Wiadomości Numizmatyczno-Archeologiczne” 1904, nr 15, s. 194-195. Pisownia oryginalna. Część odpisów materiałów Przyborowskiego przygotował warszawski numizmatyk W. Kostrzębski, udostępniając je Koperze.

¹¹ F. Kopera, *Materiały...* s. 194-195. RIC 193; RIC 133; RIC 137; RIC 338; RIC 384; RIC 666; RIC 224, zob. P. Kaczanowski, U. Margos, *Tabvla...*, s. 86.

ona posiadać kontakty z numizmatykami i kolekcjonerami z Warszawy, gdzie zawiozła monety. Jednym z wymienionych w tekstach pośredników i nabywców był bowiem Bisier, drugim Przyborowski. Zważywszy na fakt, iż ilość posiadanych przez Przyborowskiego denarów różni się w obu relacjach, można wnioskować, że na początku XX w. posiadał on tylko osiem monet. Niewykluczone, iż trzy pozostałe tj. Nerwy, Sabiny i Marka Aureliusza, o których wzmiankował Samokwasow, znalazły się w posiadaniu Bisiera, choć nie należy wykluczać, że ten kolekcjoner miał ich większą ilość¹².

Zaznaczyć należy ponadto, iż w przekazach tych jest również kilka innych rozbieżności, które zweryfikował już Jerzy Kolendo. W przypadku lokalizacji znaleziska historyk zaznaczył, że umieszczenie skarbu nad Wartą jest wyraźnym błędem rosyjskiego badacza. Przyborowski bowiem, na którego powoływał się Samokwasow, wskazał precyzyjnie Kalisz jako miejsce znalezienia skarbu¹³. Ponadto liczba monet podanych przez bibliotekarza i dwóch następnych uczonych jest inna. Pierwszy z autorów pisał o 200 sztukach, drugi o kilku tysiącach, Kopera z kolei o 2000 egzemplarzach. Informacja podana przez Przyborowskiego znajduje się na samej krawędzi strony dziewiętnastowiecznego tekstu, co według części uczonych może być traktowane jako błąd w druku¹⁴, a monet faktycznie mogło być 2000 lub więcej, z których cztery kwarty trafiły do Warszawy¹⁵. Samokwasow posiadał bowiem informacje bezpośrednie, gdyż rozmawiał on z Bisierem i Przyborowskim, o czym wspominał w swojej relacji¹⁶. Niestety dalsze losy tych monet są niezbrane. Podobnie jak w przypadku skarbu z Zagórzyna znaczna część skarbu została zapewne stopiona w tyglach złotników kaliskich¹⁷.

SKARB Z JOANKI KOŁO IWANOWIC (1885 R.)¹⁸

Skarb z Joanki został odkryty w 1885 r. podczas uprawy pola należącego do Gottlieba Gintera. Jak zaznaczył w swym katalogu Andrzej Kunisz w starszej literaturze był on często określany jako depozyt z Iwanowic¹⁹. W taki sposób wzmiankował o nim m.in. dyrektor PMA Jakimowicz, który informował o jego wywiezieniu na Wschód. Autor ten nie znając dokładnej lokalizacji podał w opisie nazwę ówczesnej gminy, stąd późniejsze powielanie tej informacji²⁰. Według przekazu Jakimowicza, który opierając

¹²J. Kolendo, *Korpus...* s. 148-149.

¹³J. Kolendo, *Korpus...* s. 148. Samokwasow również w przypadku skarbu z Maciejowic - Podzamecze podawał nieco odmienną lokalizację niż Przyborowski i Kopera. Choć w tym wypadku może mieć rację, zob. A. Romanowski, *Denary z miejscowości Podzamecze, pow. garwoliński. Nowa lokalizacja skarbu z Maciejowic*, [w:] *Korpus znalezisk rzymskich z europejskiego Barbaricum – Polska, Supplement*, tom 3, red. A. Bursche, R. Ciołek, Warszawa 2006, s. 269-281.

¹⁴M. Zasłona, *Znaleziska...* s. 20.

¹⁵J. Kolendo, *Korpus...* 149.

¹⁶D. J. Samokwasow, *Istorija...* s. 134.

¹⁷R. Jakimowicz, *Sprawozdanie z działalności Państwowego Muzeum Archeologicznego za 1927 r.*, „Wiadomości Archeologiczne” 1935, nr 13 1935, s. 213-232.

¹⁸M. Gumowski, *Moneta rzymska...*, s. 125, V. M. Potin, *Znaleziska monet...* s. 16; A. Kunisz, *Katalog skarbów...* s. 47; P. Kaczanowski, U. Margos, *Tablica...* s. 84; M. Zasłona, *Znaleziska...* s. 29.

¹⁹A. Kunisz, *Katalog skarbów...* s. 42.

²⁰R. Jakimowicz, *Zabytki przedhistoryczne z obszary Rzeczypospolitej Polskiej w zbiorach rosyjskich*, „Wiadomości Archeologiczne” 1924-1925, nr 9, s. 113-119; K. Majewski, *Importy rzymskie na ziemiach słowiańskich*, Wrocław 1949, s. 120.

się na materiale zgromadzonym w Archiwum Komisji Archeologicznej w Petersburgu, wyliczał zabytki wywiezione do Rosji, skarb z Joanki trafił do Kijowa i był przechowywany w Muzeum Kijowskiej Akademii Duchownej. W przygotowanym zestawieniu widnieje pod numerem 75:

Gmina Iwanowice, pow. kaliski (wieś nieznaną). Skarb srebrnych monet rzymskich: Trajana, Hadrijana, Antonina Piusa, Faustyny Starszej i Młodszej, Septyma Severa, Albana, Lucylli i Kryspiny²¹

W skład skarbu miało wchodzić łącznie 180 monet, wszystkie w bardzo złym stanie. Do Komisji Archeologicznej w Petersburgu trafiło 170 egzemplarzy, ważących łącznie 503,35 g. Badaczom udało się określić poszczególne denary jako emisje: Trajana, Hadriana, Antoninusa Piusa, Marka Aureliusza, Kommodusa, Klaudiusza Albinusa i Septymianusa Sewera, oraz dla kobiet z cesarskiego rodu Faustyny Starszej i Młodszej, Lucylli i Kryspiny.

W późniejszym okresie skarb został zapewne przetopiony, co sugeruje Vsevolod Mihajłovič Potin, numizmatyk pracujący w Ermitażu oraz autor pracy o monetach odkrytych na terenie Polski, znajdujących się w rosyjskich zbiorach²². Niewykluczone jednak, że dziesięć monet z tego depozytu mogło się zachować w zbiorach w Kijowie, o czym wspominał Jakimowicz.

DWA SKARBY Z PRAŻUCH (1886, 1935 R.)²³

Podobnie jak w przypadku monet z Joanki informacje o skarbie Prażuchy I (gminy Ceków Kolonia) pochodzą od Jakimowicza i Potina. Pierwszy z autorów informuje, że depozyt składający się ze 108 srebrnych monet, pary kolczyków i wisiorów w kształcie maczug, został przewieziony do Muzeum Historycznego w Moskwie, gdzie widniał pod numerem inwentarza 1140-114²⁴. Więcej informacji przekazuje Potin, zaznaczając, iż monety zostały odnalezione w 1886 r. na polu w obrębie niewielkiego wzniesienia, w miejscu, gdzie w XVIII w. znajdował się jeszcze las. Łącznie denary ważyć miały 297,5 g i były one ukryte w glinianym naczyniu, które odkrył Wilhelm Gilart. W 1888 r. monety trafiły do moskiewskiego muzeum²⁵.

Michał Zasłona w swojej pracy magisterskiej sugerował²⁶, iż wzmianka Władysława Jażdżewskiego dotycząca znalezisk monet i zapinek z okolic Kalisza mogła odnosić się do skarbu z Prażuch:

W roku 1886 udało mi się nabyć dwie fibule srebrne znalezione w okolicach Kalisza, razem z monetami rzymskimi cesarskimi z końca wieku trzeciego po Chr. Fibule te

²¹ R. Jakimowicz, *Zabytki...* s. 118. Pisownia oryginalna.

²² V. M. Potin, *Znaleziska monet...* s. 16.

²³ K. Majewski, *Importy...* s. 120; M. Gumowski, *Moneta rzymska...* s. 125, V. M. Potin, *Znaleziska monet...*, s. 17; A. Kunisz, *Katalog skarbów...* s. 87; P. Kaczanowski, U. Margos, *Tabvla...* s. 250; M. Zasłona, *Znaleziska...* s. 30.

²⁴ R. Jakimowicz, *Zabytki...* s. 114.

²⁵ V.M. Potin, *Znaleziska monet...* s. 17.

²⁶ M. Zasłona, *Znaleziska...* s. 30-31.

nabrały znaczenia poprzez znalezienie podobnych okazów w grobach odkrytych w 1886 i 1887 w Sackau pod Oleśnicą.... Monet bliżej oznaczyć nie mogę, ponieważ iż nigdy w rękę nie miałem...”²⁷

Zważywszy na tę samą datę odkrycia zabytków wydaje się to prawdopodobne. Jednakże należy mieć na uwadze, że skarb ten często był opisywany w literaturze naukowej, jako znaleziony w okolicach Koźminka²⁸. Jakimowicz z kolei nie wspominał o fibulach, o których wzmiankował Jażdżewski, co sugeruje, iż depozyt już w 1886 r. mógł zostać rozproszony, a jego pojedyncze elementy sprzedane. Z drugiej strony w przekazach pokrywa się rok odkryć skarbu(-ów), co może skłaniać do stwierdzenia, że mamy tu do czynienia z klasycznym dublowaniem informacji o jednym znalezisku pod trzema różnymi lokalizacjami, tj. Prażuchy, okolice Kalisza, okolice Koźminka. Przypadek ten nie był odosobniony i znajduję analogię m.in. w skarbie z Zagórzyna, który również często był opisywany w literaturze pod różnymi nazwami. Taką praktykę tłumaczyć można odmiennymi źródłami informatorów i relacji docierającymi do badaczy, którzy opisywali owe znaleziska²⁹.

Nie ma również pewności, czy monety te faktycznie pochodziły z III w. czy były to emisje z I-II w. Z terenów południowej Wielkopolski znane są bowiem przypadki (Siedlików, Wtórek), iż denary z dwóch pierwszych wieków cesarstwa odkrywane były z fibulami z okresu wędrowek ludów. niewykluczone, że w przypadku skarbu z Prażuch było podobnie. Przesłanką potwierdzającą powyższą hipotezę mogą być tu egzemplarze pochodzące ze skarbu Prażuchy II. Ponadto fakt, iż Jażdżewski nie widział tych monet osobiście skłania do podchodzenia do tej informacji z ostrożnością.

Niestety na temat drugiego skarbu z Prażuch posiadamy tylko szczątkowe informacje. Opierając się na pracy wieloletniego kustosa Gabinetu Numizmatycznego Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi, Anatola Gupieńca:

Literatura archeologiczna podaje, że w miejscowości Prażuchy znaleziono dwa skarby. Część jednego z nich znajduje się w naszym Muzeum. Bliższych danych co do daty, warunków i dokładnego miejsca odkrycia nie posiadamy. Skład skarbu przedstawia się następująco: Nerwa – 1 sztuka, Trajan – 3 sztuki, Hadrian – 4 sztuki, Antoninus Pius – 3 sztuki, Faustyna starsza – 3 sztuki, Marek Aureliusz – 8 sztuk, Faustyna młodsza – 1 sztuka, Lucjusz Werus – 1 sztuka, Kommodus – 2 sztuki, Kryspina, żona Kommodusa – 1 sztuka³⁰

W łódzkich zbiorach znajduje się z tego skarbu 27 monet (Fot. 1). Włączone zostały one do inwentarza pod numerem 9/1935. Nie ma jednak pewności, czy data ta oznacza rok odkrycia skarbu czy rok nadania denarom numerów inwentarzowych. W związku z powyższym do roku odkrycia tego skarbu należy podchodzić z ostrożnością. Tym bardziej, że poza egzemplarzami, które trafiły do Łodzi, nie posiadamy żadnych innych

²⁷ W. Jażdżewski, *Zapinki z dwoma i trzema walkami z pod Kalisza*, „Zapiski Archeologiczne Poznańskie” 1887, tom 1 z. 1, s. 34.

²⁸ E. Petersen, *Bekannte und unbekannte germanische Funde der frühen Völkerwanderungszeit aus dem Osten*. „Posener Jahrbuch für Vorgeschichte”, Posen 1944, s. 81.

²⁹ A. Bursche, *Złote medaliony rzymskie w Barbaricum: symbolika prestiżu i władzy społeczeństw barbarzyńskich u schyłku starożytności*, Warszawa 1998, s. 51.

³⁰ A. Gupieniec, *Przewodnik po Dziale Numizmatycznym Muzeum Archeologicznego w Łodzi*, tom 1, Łódź 1954, s. 47.

informacji, co do wielkości tego depozytu. Gupieniec określił poszczególne monety według katalogu Cohena: Nerwa (Cohen 3), Trajan (Cohen 74; Cohen 89), Hadrian (Cohen 1131, Cohen 1155, Cohen 1335), Antoninus Pius (Cohen 283), Faustyna Starsza (Cohen 181; Cohen 291), Marek Aureliusz (Cohen 451; Cohen 519; Cohen 469; Cohen 881; Cohen 543; Cohen 979), Faustyna Młodsza (Cohen 75), Lucjusz Werus (Cohen 276), Kryspina (Cohen 9)³¹.

Fot. 1 Denary ze skarbu Prażuchy II

Źródło: Muzeum Archeologiczne i Etnograficzne w Łodzi

Ponadto w zbiorach muzeum w Łodzi znajduje się jeszcze jedna moneta odkryta w gminie Ceków Kolonia (1936 r.?). Według starszej literatury denar Faustyny Młodszej miał pochodzić ze skarbu z Cekowa³², jednakże słuszną wydaje się sugestia Kunisza, iż jest to inna wersja zapisu skarbu z miejscowości Prażuchy i denar ten łączyć należy z drugim skarbem³³. Podobnie jak w przypadku skarbu z Joanki, błąd nastąpił, gdyż zapewne z braku dokładnej lokalizacji, podana została nazwa gminy, a nie miejscowości.

SKARB Z ZAGÓRZYNA (1926/1927 R.)³⁴

Relacje na temat skarbu z Zagórzyna (gmina Blizanów) opisana została przez wspomnianego już kilkakrotnie Jakimowicza w liście do inżyniera Wiśniowskiego

³¹ A. Gupieniec, *Przewodnik...* s. 47 – 51.

³² Z. Kasiński, *Zestawienie importów rzymskich z obszarów województwa łódzkiego*, „Biblioteka Archeologiczna” 1947, nr 2, s.19; A. Gupieniec, *Przewodnik...* s. 41; M. Gumowski, *Moneta rzymska...* s. 124. RIC 676.

³³ A. Kunisz, *Katalog skarbów...* s. 20.

³⁴ M. Gumowski, *Moneta rzymska...* s. 125; A. Kunisz, *Katalog skarbów...* s. 132-133; A. Bursche, *Złote medaliony...* s. 51-61; P. Kaczanowski, U. Magros, *Tabvla...* s. 356-357; M. Zastona, *Znaleziska...* s. 32-33.

z 23 czerwca 1927 r. oraz w „Wiadomościach Archeologicznych” z 1935 r.³⁵. Pod koniec XX w. problem ten gruntownie przeanalizował Aleksander Bursche, który skrupulatnie przedstawił późniejsze losy poszczególnych zabytków z tego depozytu³⁶. Skarb z okresu wędrowek ludów V/VI w. niemal w całości uległ rozproszeniu, został rozkradzony, przetopiony lub sprzedany przez nieuczciwych antykwariuszy, którzy wykorzystując niewiedzę przypadkowych odkrywców, nabyli za bezcen poszczególne zabytki. Według relacji Jakimowicza:

P. M. Zdziennicki, adwokat z Kalisza, miłośnik archeologii, zawiadomił o znalezieniu skarbu złotego z terenu wsi Zagórzyn. Skarb składał się z dużej ilości rzymskich monet złotych i srebrnych oraz licznych ozdób. Kilka złotych monet z tego skarbu udało się nabyć p. Zdziennickiemu od handlarzy w Kaliszu. Dalsze jednak usiłowania nabycia innych monet i ozdób spełzyły na niczym, mimo usilnych starań. Natychmiast po otrzymaniu tej wiadomości, którą dostałem po upływie sześciu tygodni od czasu odkrycia tego skarbu, udałem się do Kalisza i Zagórzyna. W Starostwie Powiatowym w Kaliszu wiedziano o tem znalezisku, jednak nie przedsięwzięto żadnych kroków w celu uratowania go i zadowolono się stwierdzeniem, że znalazcy cały skarb ukryli. Prawdopodobnie do takiego stosunku przyczynił się fakt zmiany na stanowisku starosty, gdyż poprzedni już nie urzędował, a następca jeszcze nie objął urzędowania. Zastępca starosty zupełnie nie interweniował w tej sprawie. Na miejscu udało się ustalić następujące szczegóły. Na wiosnę woda, płynąca przez rów niedawno wykopany wzdłuż granicy parcel u podnóża zbocza doliny Proсны, oberwała część gruntu w miejscu, w którym znajdował się dawny kopiec graniczny. Wskutek osunięcia się gruntu odsłonięty został bok naczynia metalowego, w którym się znajdował skarb. Właściciel parceli, Adam Olszyna, zauważywszy to, przypuszczał, że znajduje się tu granat z czasów wojny i obawiał się go ruszyć. Przechodząc wówczas inny włościanin, Antoni Olejnik, rzucił w ten przypuszczalny granat kamieniem. Naczynie bronzowe, zostało zdruzgotane, zawartość jego wysypała się do rowu. Wówczas rzucono się do zbierania złota: Olszyna, jego żona i Olejnik. Udało mi się stwierdzić w przybliżeniu, że samych monet złotych i sporej ilości srebrnych było trzy misy. Pozatem były co najmniej dwa medaliony złote (prawdopodobnie więcej), „sygnet”, kilkaset złotych paciorek („kuleczek z różkami;”) sprzączki do pasa oraz figurka złota. Oczywiście ten wykaz składowych części skarbu jest bardzo niedokładny i niepełny. Ciężar skarbu mógł wynosić 8 do 10 kg. Znalazcy wypierali się jakoby coś znaleźli i nie można było od nich uzyskać żadnej informacji. Wszystkie wiadomości, jakie udało się zebrać od ludzi, znalazcy kładli na karb niechęci do siebie. Nazajutrz po znalezieniu skarbu inny włościanin, Antoni Kowalski, pasąc bydło na smugu, leżącym opodał, zobaczył rozkopaną ziemię, poszedł tam i znalazł fragmenty naczynia bronzowego, oraz dwie rzymskie monetki srebrne, zgubione przez znalazców. O swych spostrzeżeniach Kowalski zawiadomił Pow. Komendę Pol. Państw. w Kaliszu, której przekazał owe trzy przedmioty. Zostały one przekazane później do zbiorów Państw. Muzeum Archeolog. w Warszawie, a Kowalski otrzymał nagrodę. Do tego ograniczył się udział ówczesnych władz administracyjnych przy ochronie tego zabytku. Oprócz kilku monet złotych, nabytych przez p. Zdziennickiego, oraz wymienionych 2 srebrnych i kawałka naczynia bronzowego – nic więcej nie dało się uratować. Nadmienić należy, że p. Zdziennicki nabył owe monety od pośrednika, który pochodzenia ich nie zdradził. Dało się to stwierdzić dopiero później. Trudność

³⁵ Materiały archiwalne PMA, teczka „Zagórzyn” z listami do inżyniera Wiśniewskiego i adwokata Zdziennickiego.

³⁶ A. Bursche, *Złote medaliony...* s. 51-61.

w uratowaniu tego skarbu polegała na tem, że został on znaleziony w miejscu, na którym znajdował się stały kopiec graniczny. Folwark Zagórzyn został rozparcelowany w czasie wojny przez jednego ze spadkobierców. Obecnie nowonabywcy żyją w ciągłej obawie, że pozostali sukcesorowie powrócą z Ameryki i z Rosji i będą do nich rościli pretensje. Otóż ten moment odegrał wielką rolę w ukrywaniu wiadomości o skarbie, stwarzając obawę, że każdy dopytujący się o znalezisko może być wysłannikiem sukcesorów, chcących odebrać skarb. Moment ten wyzyskali nieuczciwi pośrednicy i handlarze, którzy za bezcen nabywali stopniowo skarb, strasząc znalazców, że może on im być odebrany przez Rząd lub przez sukcesorów. W warszawskich antykwariatach było w tym czasie kilkanaście monet złotych cesarzy bizanckich, które bez wątplenia pochodziły z tego skarbu. Oprócz tego jakiś handlarz usiłował sprzedać złoty medalion jednemu z antykwariuszy. Kupno nie doszło do skutku, a handlarz przestraszony opowiadaniem o możliwości konfiskaty, podobno, porębał medalion i sprzedał go na stopienie. Znaczna część skarbu przepadła w tyglach złotników kaliskich, a część wywieziona została zagranicę. Drugi medalion z tego skarbu nabył Gabinet Numizmatyczny w Berlinie, nie mając jednak dokładnej informacji o jego pochodzeniu. Ciemnota włościan i chciwość handlarzy wraz z niedołęstwem władz powiatowych, sprawiły, że jeden z najcenniejszych zabytków uległ zniszczeniu prawie doszczętnie...³⁷

Nieco inaczej poszczególne elementy skarbu Jakimowicz opisał w liście do inżyniera Wiśniowskiego, gdzie zaznaczył, że znalezisko liczyło około 3000 monet złotych bizantyjskich z IV w., kilkadziesiąt monet srebrnych rzymskich, kilka medalionów złotych, kilkadziesiąt paciorków złotych, kilka pierścieni i figurkę złotą. Z kolei z listu, który adwokat Mieczysław Siekiel-Zdzieniecki z Kalisza napisał do dyrektora Państwowego Muzeum Archeologicznego w Warszawie z 21 czerwca 1930, wynika że: „w sprawie skarbu z Zagórzyna dowiedziałem się nowych szczegółów dotychczas nieznanych: prócz monet złotych było jeszcze 26 kilogramów srebrnych monet, które zostały nabyte przez jakiegoś handlarza z W-wy”

Informacje na temat skarbu zostały przedstawione także w „Ilustrowanym Kurierze Codziennym” nr 350, z 10 grudnia 1931 r. pod tytułem „Znalazca skarbu pod Kaliszem przetopił cenny medal – a resztę wywieziono do Niemiec”:

Z Kalisza piszą nam: Niemieckie pismo prehistoryczne „Jahrbuch für praehistorische und ethnographische Kunst” ogłosiło opis części skarbu składającego się z kilku monet rzymskich i ogromnej sprzączki srebrnej. Jest to część tylko znalezionego pod Kaliszem skarbu wywieziona z Polski i sprzedana muzeum wrocławskiemu, gdyż znaleziony przy tem wielki medal rzymski został przez znalazcę pokrajany, przetopiony i sprzedany złotnikowi w Warszawie. Sprawa ta obecnie dopiero wyszła na jaw, chociaż w Kaliszu przed paru laty była już trochę znaną. Wtedy mówiono dość głośno o znalezionym w Nędzержerwie pod Kaliszem skarbie złotym i wielkim medalu. Była podobno na miejscu policja, ale nic nie wykryto. Tylko fakt, że podejrzany o wykopanie skarbu wybudował sobie nowy dom – pozwalał przypuszczać, że było w tem coś prawdy. Dziś już za późno na dochodzenie sprawy. Opisany we wspomnianem czasopiśmie skarb przepadł dla Polski, a – co jeszcze może gorsze – także dla kultury świata...³⁸

³⁷R. Jakimowicz, *Sprawozdanie...* s. 227-228.

³⁸„Ilustrowany Kurjer Codzienny” 1931, nr 350, s. 7. Pisownia oryginalna.

Redakcja Kuriera powołując się na tekst niemiecki napisała, iż skarb został odkryty w Nędzerczewie, był to jednak błąd powielany za Andrasem Alföldim (Nedzierzewo)³⁹. Znając bowiem dokładaną relację na temat Zagórzyna, wiemy iż informacje te dotyczyły właśnie tego znaleziska. Wspominane w tekście muzeum wrocławskie (Śląskie Muzeum Rzemiosła Artystycznego i Starożytności), zakupiło, co z dumą odnotował pracujący w tej placówce Ernst Petersen srebrną sprzączkę z kolcem w kształcie zwierzęcej główki, pierścieniową zawieszkę złotą, 5 solidów (po dwa Walentyniana I i Gracjana oraz Teodozjusza). Porąbany medalion sprzedano zaś warszawskiemu złotnikowi za sumę 5500 zł. Większość zabytków została jednak kupiona, po zaniżonej cenie kruszcu przez lokalnych Żydów⁴⁰.

Na podstawie wyżej przedstawionych źródeł Bursche wyliczył, iż skarb z Zagórzyna składał się z około 3000 lub więcej denarów rzymskich z I-II w., solidów z IV i V w., co najmniej jednej sprzączki oraz sygnetu, zawieszki pierścieniowej, złotej figurki ludzkiej, kilkudziesięciu złotych paciorków, 6 medalionów i dwóch brakteatów germańskich typu B i C. Brakteaty trafiły do Muzeum w Stuttgarcie⁴¹, medaliony (Walentyniana I i Walensa) do Berlina, Nowego Jorku (Walentyniana I) i Stuttgartu (Konstancjusza II), jeden został przetopiony, dwa są obecnie nieuchwytnie. Solidy znajdują się: w PMA w Warszawie (tu także dwa denary Hadriana i Antoninusa Piusa), Muzeum w Kolonii i Gabinetie Numizmatycznym w Berlinie. Z tych złotych monet znanych jest obecnie tylko 17 egzemplarzy⁴², a z denarów 13 sztuk⁴³. Do II wojny światowej w Śląskim Muzeum Rzemiosła Artystycznego i Starożytności przechowywano następujące zabytki: srebrną sprzączkę z kolcem w kształcie zwierzęcej główki, pierścieniową zawieszkę złotą i 5 solidów. Sprzączka znajduje się w depozycie w Muzeum Okręgowym Ziemi Kaliskiej Muzeum Archeologicznego we Wrocławiu⁴⁴. Los pozostałych zabytków z tego skarbu nie jest znany⁴⁵.

*

W Kaliszu i jego okolicach na przestrzeni dwóch poprzednich wieków odkrytych zostało łącznie pięć skarbów z czasów rzymskich. Analizując szczątkowe informacje na temat poszczególnych monet, wchodzących w ich skład (wyłączając w tym miejscu Zagórzyn), należy zaznaczyć iż, skarby były dość typowe (pierwotne) dla depozytów z okresu wpływów rzymskich, podejmowanych w Polsce. Szczyt napływu denarów przypadł na drugą połowę II w. i związany był z wojnami markomańskimi toczonymi w latach 166-180

³⁹ A. Alföldi, *Materialien zur Klassifizierung der gleichzeitigen Nachahmungen von römischen Münzen aus Ungarn und den Nachbarländern, III, Nachahmungen römischer Goldmedaillons als germanischer Halsschmuck*, „Numizmatikai Közlöny” 1929-1930, nr 28-29, s. 12.

⁴⁰ A. Bursche, *Złote medaliony...* s. 54.

⁴¹ A. Bursche, *Germanic gold bracteates from the hoard in Zagórzyn near Kalisz*, [w:] *Byzantine Coins in Central Europe between the 5th and 10th Century*, red. M. Wołoszyn, Moravia Magna, Seria Polona vol. III, Kraków 2009, s. 133-153. Pierwotnie były one zaproponowane przez M. Gumowskiego Gabinetowi Monet i Medali w Kopenhadze. Po odmowie ich zakupu w Danii, zostały one sprzedane do domu aukcyjnego w Hamburg, jako znalezisko nad Berezyną.

⁴² P. Kaczanowski, U. Magros, *Tabvla...* s. 357. RIC 100; RIC 2d; RIC 17e; RIC 17b; RIC 17g; RIC 39d; RIC 49b; RIC 5a; RIC 49c; RIC 34i; RIC 5b; RIC 50; RIC 43b; RIC 34j.

⁴³ P. Kaczanowski, U. Magros, *Tabvla...* s. 356-357. RIC 175; RIC 360; RIC 241a; RIC 40; RIC 301; RIC 155; RIC 334; RIC 734; RIC 677; RIC 697; RIC 76.

⁴⁴ S. Miłek, *Sprzączka srebrna pozłacana ze skarbu odkrytego w Zagórzynie (pow. kaliski, woj. wielkopolskie)*, w: *Barbarzyńskie tsunami, okres wędrówek ludów w dorzeczu Odry i Wisły, Warszawa-Szczecin 2017*, s. 105.

⁴⁵ A. Bursche, *Złote medaliony...* s. 61; M. Zasłona, *Znaleziska...* s. 33.

oraz walką o władzę po śmierci cesarza Kommodusa w 192 r. Jak sugerował m.in. Kolendo, pierwsza fala napływu monet z Imperium Romanum była przeznaczona dla sprzymierzonych z Rzymem barbarzyńców, którzy w zamian atakować mieli Jazygów, Markomanów i Kwadów. Nie wyklucza się również drugiej możliwości, iż środki te miały prowokować wewnętrzne antagonizmy. Z drugiej strony monety rzymskie były przekazywane lokalnej ludności w celu powstrzymania ich ataków na granice imperium, których po śmierci Kommodusa nie mogła bronić armia, uwikłana w kolejną wojnę domową. Przypuszcza się więc, że trafiały one na tereny między Odrą a Wisłą jako wyplata; trybutów, kontrybucji, opłata za wykup jeńców lub łupy, co można powiązać z masowym odpływem denarów za granice cesarstwa w okresie panowania Marka Aureliusza i Kommodusa⁴⁶. Szereg źródeł pisanych oraz wiele danych archeologicznych, w tym znaleziska monet wskazuje na to, że zjawisko napływu monet rzymskich, głównie denarów, na tereny środkowoeuropejskiego *Barbaricum* związane było przede wszystkim z sytuacją polityczną, a nie kwestiami ekonomicznymi⁴⁷. Istotę tę podkreśla skarb z Zagórzyna. W jego skład wchodziły bowiem złote medaliony ze znajdującymi się na nich przedstawieniami cesarzy, które Rzymianie rozdawali jako podarki dyplomatyczne sprzymierzonym z nimi wodzom barbarzyńskim, w tym wypadku znad środkowej Prozny⁴⁸.

SKARBY MONET RZYMSKICH Z OKOLIC KALISZA. HISTORIA ODKRYĆ I PÓŹNIEJSZE LOSY

Słowa kluczowe: Skarby, monety rzymskie, Kalisz, powiat kaliski, odkrycia

Niniejszy tekst koncentruje się na pięciu skarbach monet rzymskich, odkrytych w okolicach Kalisza w XIX i XX w. Przybliżając głównie historie odkryć oraz późniejsze losy skarbów, które w większości przypadków zostały rozproszone i trafiły do Rosji, Niemiec czy Stanów Zjednoczonych. Tylko nieliczne zabytki z opisanych w artykule depozytów są obecnie uchwytnie i znajdują się w muzeach w Polsce tj. srebrna zapinka z Zagórzyna w MOZK czy kilka monet ze skarbu z Prażuch i Zagórzyna w Łodzi i w Warszawie.

THE HOARDS OF ROMAN COINS FROM THE VICINITY OF KALISZ. HISTORY OF DISCOVERIES AND SUBSEQUENT FATE

Keywords: Hoards, roman coins, Kalisz and vicinity

This text focuses on five hoards of Roman coins discovered in the vicinity of Kalisz in the 19th and 20th centuries. It mainly presents the history of discoveries and the subsequent fate of the treasures, which in most cases were dispersed and found their way to Russia, Germany or the United States. Only a few artefacts from the deposits described in the article are currently available and are in the Poland Museums in, i.e. a silver clasp from Zagórzyn in MOZK or a few coins from the hoard from Prażuch and Zagórzyn in Łódź and Warsaw

⁴⁶J. Kolendo, *Rola studiów...* s. 5 – 20. Taki charakter i rolę napływu denarów nad Wisłę przedstawił już jeden z pionierów polskiej numizmatyki J. Samuel Bandtkie, zob. J. Kolendo, *Jerzy Samuel Bandtkie autorem pionierskiej pracy z roku 1824 o znaleziskach monet rzymskich na ziemiach Polski*, [w:] *Korpus znalezisk rzymskich z europejskiego Barbaricum – Polska, Suplement*, tom 3, red. A. Bursche, R. Ciolek, Warszawa 2006, s. 243-268.

⁴⁷J. Kolendo, *Rola studiów...* s. 5 – 20; A. Dymowski *Chronologia napływu denarów rzymskich z I-III wieku na ziemię Polski w świetle analizy nowego materiału ze znalezisk drobnych*, „Wiadomości Numizmatyczne” 57 (2013), s. 93 – 148. W artykule tym również starsza literatura na temat tego zagadnienia.

⁴⁸A. Bursche, *Złote medaliony...* s. 51 – 61; A. Pesch, *Shared Divine Imagery: Gold Bracteates*, [w:] *The Migration Period between the Oder and the Vistula (2 vols)*, red. A. Bursche, J. Hines, A. Zapolska, Leiden 2020, s. 411-433.

Bibliografia:**Prasa:**

„Ilustrowany Kuryer Codzienny” – 1931

Opracowania:

- Alföldi A. (1929-1930), *Materialien zur Klassifizierung der gleichzeitigen Nachahmungen von römischen Münzen aus Ungarn und den Nachbarländern, III, Nachahmungen römischer Goldmedaillons als germanischer Halsschmuck*, „Numizmatikai Közlöny”, nr 28-29
- Baranowski T. (1983), *Dzieje badań archeologicznych nad okresem przedrzymskim i rzymskim w dorzeczu środkowej Prozny*, „Rocznik Kaliski” t. 16
- Baranowski T. (1985), *Kaliskie skupisko osadnicze kultury przeworskiej (przemiany zasiedlenia)*, „Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi. Seria Archeologiczna” 32
- Biliński B. (1961), *Dwa świadectwa antyczne: Kalisia Ptolemeusza (Geographia II, 11, 13) i Halisii Tacyta (Germania 43,2)*, [w:] *Osiemnaście wieków Kalisza. Studia i materiały do dziejów miasta Kalisza i regionu kaliskiego*, tom 2, Kalisz
- Bursche A. (2009), *Germanic gold bracteates from the hoard in Zagórzyn near Kalisz*, [w:] *Byzantine Coins in Central Europe between the 5th and 10th Century*, red. M. Wołoszyn, Moravia Magna, Seria Polona vol. III, Kraków
- Bursche A. 1998. *Złote medaliony rzymskie w Barbaricum: symbolika prestiżu i władzy społeczeństw barbarzyńskich u schyłku starożytności*, Warszawa
- Dymowski A. (2011), *Znaleziska monet rzymskich z terenów Polski rejestrowane w pierwszych latach XXI w. aspekty źródłoznawcze*, Zielona Góra
- Dymowski A. (2013), *Chronologia napływu denarów rzymskich z I-III wieku na ziemię Polski w świetle analizy nowego materiału ze znalezisk drobnych*, „Wiadomości Numizmatyczne”, nr 57
- Gumowski M. (1954-1956), *Moneta rzymska w Polsce*, „Przegląd Archeologiczny”, nr 9
- Gupieniec A. (1954), *Przewodnik po Dziale Numizmatycznym Muzeum Archeologicznego w Łodzi*, tom 1, Łódź
- Jakimowicz R. (1924), *Zabytki przedhistoryczne z obszaru Rzeczypospolitej Polskiej w zbiorach rosyjskich*, „Wiadomości Archeologiczne”, nr 9
- Jakimowicz R. (1935), *Sprawozdanie z działalności Państwowego Muzeum Archeologicznego za 1927 r.*, „Wiadomości Archeologiczne”, nr 13
- Jażdżewski W. (1890), *Zapinki z dwoma i trzema wałkami z pod Kalisza*, „Zapiski Archeologiczne Poznańskie”, nr 1
- Kaczanowicz P., Margos U. (2002), *Tabyla Imperii Romani*, M34 – Kraków, Kraków
- Kasiński Z. (1948), *Zestawienie importów rzymskich z obszarów województwa łódzkiego*, „Biblioteka Archeologiczna”, nr 2.
- Kolendo J. (1998), *Kontakty Cesarstwa Rzymskiego z ziemiami Europy Środkowej*, w: *Nowe znaleziska importów rzymskich z ziem Polski I*, tom I, red. J. Kolendo, Warszawa
- Kolendo J. (1998), *Rola studiów źródłoznawczych w badaniach nad importami rzymskimi znajdującymi się na terenie Barbaricum*, w: *Świat antyczny i barbarzyńcy, teksty, zabytki, refleksja nad przeszłością*, tom 2, Warszawa
- Kolendo J. (2001), *O kilku znaleziskach monet rzymskich w Polsce*, [w:] *Korpus znalezisk rzymskich z europejskiego Barbaricum – Polska, Suplement*, tom 2, red. J. Kolendo, A. Bursche, Warszawa

- Kolendo J. (2006), *Jerzy Samuel Bandtkie autorem pionierskiej pracy z roku 1824 o znaleziskach monet rzymskich na ziemiach Polski*, [w:] *Korpus znalezisk rzymskich z europejskiego Barbaricum – Polska, Suplement*, tom 3, red. A. Bursche, R. Ciołek, Warszawa
- Kolendo J. (2009-2010), *Kalisia i Leukaristos: dwa „miasta” w Geografii Ptolemeusza i zagadnienie współrzędnych geograficznych w „Wielkiej Germanii”*, „Światowit” nr 8
- Kunisz A. (1973), *Katalog skarbów monet rzymskich odkrytych na ziemiach polskich*, [w:] *Materiały do prahistorii ziem polskich, epoka żelaza okres rzymski*, red. W. Hensel, Warszawa
- Milek S. (2017), *Sprzączka srebrna pozłacana ze skarbu odkrytego w Zagorzynie (pow. kaliski, woj. wielkopolskie)*, [w:] *Barbarzyńskie tsunami. Okres wędrówek ludów w dorzeczu Odry i Wisły*, red. A. Bursche, K. Kowalski, B. Rogalski, Warszawa-Szczecin
- Milek S. (2020), *New Evidence for the Migration Period in the Central Prosna Basin*, [w:] *The Migration Period between the Oder and the Vistula* (2 vols), red. A. Bursche, J. Hines, A. Zapolska, Leiden
- Pesch A. (2020), *Shared Divine Imagery: Gold Bracteates*, [w:] *The Migration Period between the Oder and the Vistula* (2 vols), red. A. Bursche, J. Hines, A. Zapolska, Leiden.
- Petersen E. (1944), *Bekannte und unbekannte germanische Funde der frühen Völkerwanderungszeit aus dem Osten*. „Posener Jahrbuch für Vorgeschichte”, Posen
- Potin V. M. (1967), *Znaleziska monet na obszarze Polski według danych archiwów leningradzkich (1859-1889)*, „Wiadomości Numizmatyczne” t. 11
- Przybylski S. (2011), *Osadnictwo kultury przeworskiej w dorzeczu górnej Baryczy i Ołoboku*, Ostrów Wielkopolski
- Romanowski A. (2006), *Denary z miejscowości Podzamcze, pow. garwoliński. Nowa lokalizacja skarbu z Maciejowic*, [w:] *Korpus znalezisk rzymskich z europejskiego Barbaricum – Polska, Suplement*, tom 3, red. A. Bursche, R. Ciołek, Warszawa
- Sadowski N. J. (1876), *Drogi handlowe greckie i rzymskie przez porzecza Odry, Wisły, Dniepra i Niemna do wybrzeży morza bałtyckiego*, Kraków.
- Samokwasow D. J. (1884), *Istorija ruskago prava*, Warszawa
- Zasłona M. (2009), *Znaleziska monet rzymskich w dorzeczu Prosny*, Warszawa (nieopublikowana praca magisterska znajdująca się w zbiorach biblioteki Instytutu Archeologii UW)
- Ziábka L. (2017), *Skarb odkryty we Wtórku (pow. ostrowski, woj. wielkopolskie)*, [w:] *Barbarzyńskie tsunami. Okres wędrówek ludów w dorzeczu Odry i Wisły*, red. A. Bursche, K. Kowalski, B. Rogalski, Warszawa-Szczecin